

Стефанія Осадчук,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правового
регулювання економіки та
правознавства Тернопільського
національного економічного
університету

Способи вираження волі в правовідносинах та їх наслідки

Анотація

В статті висвітлюється проблема законодавчої неврегульованості волевиявлення особи. Наголошується на необхідності розмежування способів волевиявлення та визначенні його правових наслідків

Ключові слова: суб'єкт права, способи волевиявлення, воля, дія, бездіяльність

Аннотация

В статье освещается проблема законодательного неурегулирования волеизъявления личности. Акцентируется на необходимости разграничения способов волеизъявления и определении его правовых последствий

Ключевые слова: субъект права, способы волеизъявления, воля, действие, бездействие

Annotation

This article considers an issue of legislative unsettlement as to personal declaration of intent. It emphasizes the necessity to distinguish among the manners of declaration of intent, as well as to define its rightful consequences.

Key words: juridical entity, manners of declaration of intent, intent, affirmative action, act of omission.

Проблема суб'єкта права в контексті нинішніх правознавчих проблем є чи не найактуальнішою. Особливо посилюється її загостреність і значимість в умовах формування демократичних засад життя, становлення повноцінного громадянського суспільства, ствердження нової шкали цінностей, побудови

правової держави тощо. Людина-особистість - це альфа і омега правового життя і необхідність реалізації цієї ідеї в нинішній Україні на часі як ніколи. Не забуваймо, що наше суспільство донині не позбулося стереотипів тоталітарної епохи на кшталт того, що держава – єдиний автор права, що держава – остання інстанція в питанні істини про право, що закон є закон, його треба виконувати і т.п. На актуальності розроблення проблеми вільного волевиявлення людини в різних галузях права, співвідношення волі людини-особистості та волі державної влади, вираженої в законі, меж втручання держави в права людини, первинності людини-особистості стосовно державної влади, способів вільного волевиявлення тощо наголошують такі українські та зарубіжні правознавці, зокрема і фахівці-цивілісти як: С. Алексєєв, В. Бачинін, С.Бервено, О. Дзера, К. Забоєв, Р. Ієрінг, Х.Кьотц, В. Мадіссон, Г. Менн, В. Нерсесянц, І. Покровський, Є. Суханов, Ф. Яковлєв, В. Щербина, О. Підопригора, В.Протасов, М.Сібільов, В.Сінайський, Є.Суханов, Я. Шевченко, К.Цвайгерт та ін.

«Воля, з нашого погляду, містить в собі головний, ключовий момент, що характеризує суб'єкта права. В правовій волі виражається ідея діяльної, раціональної свободи у праві, вільного самовираження і самовизначення особи. Вона не розкриває всіх властивостей, якостей правової особистості (отже, не виключає інших аспектів розуміння суб'єкта права), але дає уявлення про найважливіше, що є в ній, а саме про те, що правова особистість є вирішальною інстанцією в праві», - акцентує російський дослідник С.Архіпов [1, с.48].

Справді, воля людини є субстанцією правовідносин як форми буття права. Воля – це здатність людини до вибору мети, цілі, діяльності і внутрішніх зусиль, необхідних для досягнення цієї мети [2, с.97]. Воля для людини особливо значима тоді, коли вона опиняється в ситуації, в якій переживає не «я хочу», а «так треба», «я зобов'язаний». По структурі вольова поведінка розпадається на прийняття рішення і його реалізацію. Саме вольова діяльність є сполучною ланкою, через яку правовий припис може справляти вплив на зовнішній світ [3].

Воля – це фундаментальна передумова і засіб самоздійнення людини як повноцінного людського індивіда. Г. Гегель, писав що, свобода — це таке ж визначення волі, як вага — визначення тіла. Воля без свободи — це порожнє місце, так само, як і свобода дійсна лише як воля, як суб'єкт [2]. Кожна людина — це „я”, яке прагне визначеності стосовно всього іншого. Оскільки людина є „існування, що передує сутності” (Ж-П Сартр), то вона спочатку з'являється в світі, а потім визначається. Живучи власним життям, людина сама себе вибирає, а вибираючи, творить загальне, загальнолюдське. Здійснюючи свою свободу, роблячи вільний вибір, виходячи постійно за межі самої себе, людина перебуває в ситуації самотворення. Її буття взагалі — це „буття вільної волі”, а в цьому, — писав Гегель, — „якраз і полягає право. Отже, право - це взагалі свобода у формі ідеї” [2, с. 43].

Ми загалом погоджуємося з таким твердженням, проте вважаємо за потрібне додати наступне: без духовно-культурного наповнення розвинена воля може стати чинником руйнування права, заперечення його смислових характеристик. Представники легістського підходу до права не звертають увагу на цей чинник, оскільки виходять із трактування права як закону, а не як форми втілення та вираження вищих духовних цінностей, а тому суб'єкт права для них – це вольовий суб'єкт, що діє відповідно до законодавства і характеризується правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю. «Суб'єктивна воля містить в собі швидше не внутрішній вибір (взаємне стримування та урівнювання намірів осіб), а зовнішній: співвіднесення свого прагнення з приписами закону, охоронюваними інтересами, прагненнями інших суб'єктів права», - зазначає С.І.Архіпов, демонструючи не юридичний (природно-правовий), а саме законницький підхід до трактування суб'єкта права [1, с.56].

Суб'єкт права, на наш погляд – це не просто вольова особа. Це носій і виразник ідеї права, його смисло-суттєвих рис, властивостей, найважливіші з яких – духовно-ціннісного плану. Тому розвинене вольове начало людини-особистості має бути духовно наповненим, воля має виступати морально-духовною силою. Цю ідею стосовно моральної волі розвивали представники

природно-правового, юридичного праворозуміння: Ю.Ліпсій, Б.Спіноза, І.Кант, Й.Фіхте, Г.Гегель, С.Оріховський, М.Козачинський, Г.Кониський, І.Галятовський та ін. Суб'єкт права - це носій морально-духовного розвиненого вольового начала, а формування його - це складна, напружена, систематична, наполеглива робота як самої людини, так і всього суспільства і державної влади. В нинішній Україні існує нагальна потреба у вирішенні проблеми формування людини-особистості як повноцінного суб'єкта права, яка, маючи розвинене почуття людської гідності, розвинену волю, є носієм морально-духовних цінностей, має правове, а не законницьке, мислення і велику потребу в праві, візьме на себе відповідальність за його створення, розвиток і захист.

Важливість волевиявлення на засадах принципу правової рівності настільки значимо, що, як зазначає В.Нерсисянц, де порушується цей принцип при волевиявленні суб'єктів, там руйнується, а то й зникає право. На думку І.Спасибо-Фатеевої, відсутність узгодження воель сторін при укладенні договору порушує тим самим не тільки принципи договірної права, а й взагалі загальноправові принципи.

Завданням законодавця має бути усіляке сприяння людині у її волевиявленні на засадах принципу правової рівності. Однак, час від часу приходиться зустрічатися з випадками законодавчої неврегульованості волевиявлення особи. Вільне волевиявлення людини таке саме багате, як і життя загалом, проте реагувати на це багатство законодавець зобов'язаний. Зрозуміло, що від зародження бажання до волевиявлення проходить деякий час. В одних випадках цей проміжок часу короткий, в інших - довгий. Саме в цей період часу людина обмірковує шляхи, за допомогою яких вона може задовольнити бажання. Результатом цього і є певна дія. Але ще до настання завершальної дії воля може певним чином проявитися у поведінці особи. Людина може про свої наміри комусь розповісти, написати, дати оголошення в рекламну фірму. Зрозуміло, такий прояв - це теж акція, хоча й не кінцева, але в деяких випадках має враховуватися правом. Наприклад, особа вирішила продати річ. Зробити це можна по-різному. Домовитися безпосередньо з

покупцем, тут же передати йому річ і отримати гроші. Передача речі і буде юридичне значимою дією. Буває й по-іншому. Продавець і покупець укладають договір без передачі речі, домовляються про передачу речі в майбутньому. Укладання договору без передачі речі - це теж юридична дія, юридичний факт, з яким пов'язане виникнення прав і обов'язків.

Так, одним з таких способів вираження волі є звичайне за даних обставин поведіння особи, з якого ясно випливає його намір (бажання) здійснити операцію на заздалегідь відомих умовах. Якщо громадянин опускає жетон у турнікет метрополітену, то з його поведінки можна зробити висновок, що він виражає свою волю на укладання договору пасажирського перевезення. Виставивши торговельний автомат і забезпечивши його оголошенням про правила користування ним, продавець здійснює торгівлю не спілкуючись з покупцем, не виявляє при тому своєї волі вчиняти правочин купівлі-продажу. Теж саме має місце при торгівлі в супермаркетах, де відкритий доступ до товарів дозволяє покупцеві мовчки взяти будь-яку річ (речі), заплатити гроші, таким чином укладати договори купівлі-продажу, навіть, дуже дорогої речі. У науці цей спосіб вираження волі прийнято називати укладанням угоди за допомогою конклюдентних дій.

Правочини за допомогою конклюдентних дій можуть укладатися лише у випадках, якщо законом не встановлений інший спосіб вираження волі стосовно до них. Конклюдентними є дії громадян по придбанню речей за допомогою автомата, оплата проїзду в громадському транспорті і т.п.

Мовчанням визнається вираження волі здійснити операцію у випадках, передбачених законодавством. Мовчання можна вважати вираженням волі остільки, оскільки воно при даній ситуації піддається оцінці як прояв волі. Так, наприклад, п.2 ст. 17 Закону України "Про оренду державного і комунального майна" установлює, що при відсутності заяви однієї зі сторін про припинення чи зміну договору оренди після закінчення його терміну він вважається продовженим на той же термін і на тих же умовах, що були передбачені договором. Також ЦК України (ст.764) виходить з того, що у разі продовження користування майном після закінчення строку договору майнового найму при

відсутності заперечень з боку наймодавця протягом одного місяця, договір вважається поновленим на строк, який був раніше встановлений договором. Тут юридичного значення набуває факт відсутності заперечення, тобто мовчання з боку наймодавця.

Однак загальним, найкращим способом вираження волі на укладання правочину визнається словесний спосіб, коли судження про волю особи робиться не приблизно, а на основі прямо висловленого нею бажання. Цей спосіб краще забезпечує необхідну ясність в угодах, а отже і необхідну стійкість цивільних правовідносин. Наприклад, укладання договору, повідомлення про згоду відшкодувати збитки, обмін листами тощо.

У літературі прийнято вважати, що передбачені законом способи вираження волі при здійсненні правочинів одночасно є видами форм правочину. Узагалі ж це, звичайно, правильно. Будь-який вид волевиявлення являє собою форму вираження волі. Але разом з тим, коли мова йде про форму правочину в спеціальному значенні цього поняття, під цим необхідно розуміти форму, яка має форму волевиявлення, тобто вже об'єктивно виражена зовні воля на укладання правочину. Таку форму може приймати лише волевиявлення, виражене словами.

Воля учасників правочину, що відображає намір його здійснити, повинна одержати визначене вираження, закріплення. Це необхідно для того, щоб зміст правочину став відомий її учасникам, його умови були чітко зафіксовані і можна було без ускладнень вирішувати суперечки сторін, якщо такі виникнуть надалі.

Форма правочину - спосіб, за допомогою якого виражається воля сторін при його здійсненні.

Статтею 205 ЦК України встановлено, що правочин може вчинятися усно або в письмовій формі (простій чи нотаріальній). Правочин, для якого законом не встановлена обов'язкова письмова форма, вважається вчиненим, якщо поведінка сторін засвідчує їхню волю до настання відповідних правових наслідків. У випадках, встановлених договором або законом, воля сторони до вчинення правочину може виражатися її мовчанням.

Таким чином, як зазначають автори науково-практичного коментаря до Цивільного законодавства України [4], під формою правочину в ст.205 ЦК розуміється вияв учасниками правочину волі на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків усно (звуками та словами, що в сукупності складають закінчену думку) або письмово[5]. Письмово, шляхом фіксації тексту на папері чи іншому матеріальному (в тому числі електронному) носії, що дає можливість читати цей текст без його перетворення в іншу матеріальну форму або після такого перетворення. Письмова форма правочину може бути і простою, і нотаріальною. У випадку, коли закон допускає усну форму правочину, виявлення волі можливе не тільки словами, а й діями чи бездіяльністю в тому числі й мовчанням.

Як бачимо, в цивільному праві способи вираження волі та їх наслідки чітко визначені відповідними правовими нормами, чого не скажеш про процесуальні галузі права.

Зокрема, в Господарському процесуальному кодексі України, як і в ЦПК України та КАС України, такі норми відсутні.

Попри все, в окремих статтях ГПК та інших процесуальних кодексів містяться норми, що передбачають вияв учасниками процесу волі на встановлення, зміну або припинення процесуальних прав та обов'язків, а також відповідні наслідки такого волевиявлення.

Так, невиконання вимоги ст.56 ГПК щодо надіслання сторонам копії позовної заяви та відсутніх у них документів (що є проявом волі у вигляді бездіяльності), призводить до наслідку, передбаченого ст. 63 ГПК України – повернення позовної заяви без розгляду [6].

В іншому випадку зазначено, що, якщо адресатом не відреаговано на позовну заяву і витребувані господарським судом документи не подано, справу може бути розглянуто за наявними в ній матеріалами (ст. 75 ГПК) [6].

Аналогічно варто розуміти, що волевиявлення у формі бездіяльності позивача, який без поважних причин не подав витребувані господарським судом матеріали, необхідні для вирішення спору або представник позивача не з'явився на виклик у засідання господарського суду і його нез'явлення

перешкоджає вирішенню спору (ст.81 ч.5 ГПК) викликає наслідком залишення позову без розгляду. І перелік таких випадків можна продовжувати.

Однак, мають місце відносини, відповіді на які в чинному ГПК України (як і в інших процесуальних кодексах) не має.

Наприклад, відповідно до ст. 56 ГПК України позивач, прокурор чи його заступник зобов'язані при поданні позову надіслати сторонам копії позовної заяви та доданих до неї документів. Як бути, коли відповідач відмовляється одержувати копії зазначених документів (при врученні нарочним або від підпису на повідомленні про вручення рекомендованого листа з повідомленням про вручення) або не з'являється в поштове відділення для особистого одержання цінного листа (який після місячного терміну перебування у поштовому відділенні зв'язку повертається відправнику)?

Як бачимо, ми маємо також справу зі способом волевиявлення (у формі бездіяльності). Які наслідки такого волевиявлення? Чи є на це відповідь у ГПК?

В іншому випадку, відповідач чи інший учасник процесу, прибувши в судові засідання, реалізує своє волевиявлення через відмову давати пояснення, ставити запитання чи здійснювати інші права, надані йому законом. Які наслідки такого його волевиявлення повинні наступити? Формулювання ч.3 ст.74 ГПК «У засіданні заслуховуються представники позивача і відповідача та інші особи, які беруть участь у засіданні» не конкретизує способів волевиявлення і, тим паче, не передбачає жодних правових наслідків.

Мабуть, як мовчання, слід визначати форму вираження волі учасників господарського судочинства, які не бажають реалізовувати право на подання апеляційної чи касаційної скарги, тим самим демонструючи згоду з судовими актами, прийнятими відповідно місцевим чи апеляційним судами.

Відсутність конкретної норми в ГПК України, яка була б аналогом ст.205 ЦК «Способи волевиявлення», на наш погляд, не є прогалиною законодавця. Очевидно, що правова конструкція, яка прийнята в ЦК України, для процесуальних галузей права застосована бути не може.

Вочевидь, доцільно здійснювати правове регулювання щодо волевиявлення конкретного учасника процесу по реалізації конкретного права чи обов'язку із зазначенням можливих наслідків на кожній стадії судочинства.

З врахуванням наведеного вище, доцільно запропонувати наступне доповнення ст.56 Господарського процесуального кодексу України частиною 3 у такій редакції: «Відмова відповідача від одержання копії позовної заяви та доданих до неї документів (при врученні нарочним або від підпису на повідомленні про вручення рекомендованого листа з повідомленням про вручення, не з'явлення в поштове відділення для особистого одержання цінного листа) вважається належним доказом надсилання йому копії позовної заяви та доданих до неї документів», а також викладення ч.3 ст.74 Господарського процесуального кодексу України в наступній редакції: «Сторони, їх представники та інші особи, які беруть участь у засіданні, зобов'язані надати суду усні (при бажанні письмові) пояснення по суті спору. Якщо зазначені особи відмовляються від дачі пояснень, справу може бути розглянуто за наявними в ній матеріалами ».

Філософія людини є своєрідним ключем до розуміння права загалом. Слушно пригадати з цього приводу думку Г. Гегеля: "Розумні ті закони, державні устрої, які відповідають природі людини, поняттю людини, свободі" [2]. Свобода людини – це і є її вільне волевиявлення на засадах ідеї права як принципу правової рівності. Ця свобода для неї - це життєва необхідність. Аналізуючи співвідношення права та закону, римський юрист Павло писав: «Не право виводиться з правила (reguly), а правило (закон - авт.) виводиться з права». Адекватна реакція законодавця на волевиявлення суб'єкта права – це запорука життєздатності позитивного права. А життєздатне позитивне право – це рушійна сила суспільного розвитку, в чому має таку велику потребу нинішня Україна.

Використані джерела:

1. Архипов С.И. Субъект права: теоретическое исследование. - СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 469 с.
2. Гегель Г. Філософія права. - Київ, 2000.

3. Циппеліус Р. Філософія права. – К.: Тандем, 2000. – 300 с.
4. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: [в 4 т.] / А. Г. Ярема, В.Я. Карабань, В.В. Кривенко, В.Г. Ротань. – Т.1. – К.: А.С.К.; Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., 2004.
5. Цивільний кодекс України. – //Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, NN 40-44, ст.356
6. Господарський процесуальний кодекс України. – //Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992. - №6. - Ст.56.